

הציונות בארץ-ישראל ויחסה לנאציזם ולרייך השלישי: היבטים היסטוריוגרפיים (1932-1939)* חנה אשכולי

המדיניות הציונית ויחסה לשאלת יהודי גרמניה [בשלביו הראשונים של הרייך השלישי] היא מקרה מבחן קריטי – ותוצאת המבחן בעיני ההיסטוריון מסמרת שיער: לא רק ששיתוף הפעולה של הציונים עם הנאצים מתגלה בכל ציניותו, לא זו בלבד שהציונות גילתה שוויון נפש לגורל יהודים שאינם ציונים, אלא ששתי השאלות נקשרו זו בזו: אם לשתף פעולה כדי להציל – ניחא. אולם לשתף פעולה כדי להציל את הציונות הארץ-ישראלית אגב הפקרת ציבור יהודי גדול – הכיצד?

המובאה הזאת מביקורתו של ההיסטוריון משה צימרמן על ספרו של דניאל פרנקל על פי תהום¹ משקפת טענה רווחת בין ההיסטוריונים המכונים פוסט-ציונים². אין היא טענה חדשה – טענות דומות השמיעו מאז שנות השלושים הציונים הרוויזיוניסטים וחוגים אנטי-ציוניים כגון אגודת-ישראל והבונד. אמנם צימרמן מאשים בייחוד את הציונות הגרמנית, אך אין הוא חוסך האשמות גם מן המוסדות הציוניים בארץ-ישראל. אחרים אפילו מדגישים בייחוד את ההיבט הזה.

במה מואשמת הציונות הארץ-ישראלית? (א) בהסכמה אידאולוגית עם הנאציזם; (ב) במגעים בפועל עם הנאצים; (ג) בפרישה ממאבק לוחמני בנאצים עד שלב מאוחר של ימי מלחמת העולם השנייה עצמה; (ד) בהפקרת יהודי גרמניה מתוך גישה ציונית צרת אופק, שהתמקדה רק בארץ-ישראל ובקידומה של ה"מדינה שבדרך".

במאמר הזה אתמקד בעיקר בשתי הטענות הראשונות ואשתדל להראות, שהצגת שיתוף הפעולה הציוני-נאצי בשנות השלושים בתור קולבורציה שנבעה מבסיס רעיוני משותף ומתוך אנוכיות פלשת'ניוצנטרית מבוססת על דוגמאות שוליות וטיעונים מופרכים. יחסה של הציונות הארץ-ישראלית לגרמניה הנאצית ייבחן על רקע ציוני הדרך העיקריים בתולדות הרייך השלישי בשנות השלושים: העידן הטרומ נאצי; עליית הנאצים לשלטון – 1933; חוקי נירנברג – 1935 ו"שנת הגורל" – 1938. כיוון שמטרתו לדון בעיקר בהיבטים היסטוריוגרפיים, רוב האסמכתאות הן מן הספרות המחקרית. רק בעניינים שטרם נחקרו כיאות הפניתו למקורות ראשוניים.

הסכמה אידאולוגית

הטענה הגורפת בדבר הסכמה אידאולוגית עם הנאציזם מבוססת בעיקר על האהדה שגילה הימין הרוויזיוניסטי לפשיזם של מוסוליני בתקופה שלפני עליית הנאציזם לשלטון. בראשית שנות השלושים היו גם כמה גילויי הערכה לנאציזם של היטלר, למעט האנטישמיות שלו כמובן. מרבים להזכיר למשל לגנאי את חיבורו של הד"ר גוסטב קרויאנקר שהתפרסם בגרמניה עוד לפני עליית הנאציזם ולאחר שעלה לארץ פורסם בהמשכים בעיתון הארץ. קרויאנקר, עסקן ציוני יליד גרמניה, מלמד זכות על הנאציזם – "הלאומיות הגרמנית החדשה" בלשונו, שהוא רואה בה כורח היסטורי. הוא גם מוצא קו דמיון בינה ובין הציונות בתור תנועה לאומית. צימרמן רואה במסה הזאת "יצירה נוראה" ומתעלם מן העובדה שקרויאנקר הוסיף

*אני מודה לפרופ' דן מכמן, ראש המכון לחקר השואה ע"ש פינקלר באוניברסיטת בר-אילן, על עצותיו הטובות ועזרתו בשלב המחקר ובעת גיבושו למאמר. המאמר נכתב במסגרת עבודתי במכון הזה ושהותי כעמית מחקר במכון הבינלאומי לחקר השואה של יד ושם והוא מבוסס על הרצאה בכנס "ציונות ומדיניות ציונית נוכח השואה", יד ושם, נובמבר 1997.

¹ משה צימרמן, "הדילמה הציונית", הארץ, 28 באוקטובר 1994. דניאל פרנקל, על פי תהום, ירושלים תשנ"ד.
² ראה דן מכמן (עורך), פוסט ציונות ושואה, אוניברסיטת בר-אילן, 1997, מבוא. יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997.

להשוואה המקוממת שלו ביקורת חריפה על היסודות האפלים יותר של הלאומיות הגרמנית וציין את הסכנה הנשקפת מהם ליהודים. עם זאת, הוא מודה שהיא "לא ייצוגית".³ אולם עיקר הביקורת מופנית נגד התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת הנוער שלה בית"ר כמי שטיפחו רעיונות וסממנים פשיסטיים מובהקים. סימני האהדה הפשיסטית-נאצית בלטו בהצהרותיהם ובפעולותיהם של כמה מן האישים המרכזיים. אב"א אחימאיר, מראשי הסיעה המקסימליסטית בתנועה הרוויזיוניסטית, היה חסידו של הפילוסוף הגרמני אוסוולד שפנגלר (Oswald Spengler) וינק ממנו את איבתו לדמוקרטיה, לסוציאליזם ולמרקסיזם. בשנת 1926, כשעדיין היה חבר "הפועל הצעיר", חיבר את מאמרו הידוע "מגילת הסיקריקין", ובו שיבח את הטרור האישי בתור מכשיר פוליטי.⁴ עם הצטרפותו לתנועה הרוויזיוניסטית בשנת 1928 החל אחימאיר מטיף בפומבי לחברי תנועתו לאמץ לעצמם דפוסים אידאולוגיים וארגוניים האופייניים לפשיזם האיטלקי: הלאום והמדינה כחזות הכל, "המיעוט הדינמי" ושלטון המומחים בניגוד לרוב הפרלמנטרי בדמוקרטיה. באותה שנה החל לכתוב טור אישי קבוע בשם "מפנקסו של פשיסטן" בעיתון דואר היום,⁵ ובשנת 1931 היה ממקימי "ברית הבריונים" – ארגון מחתרתי ששאף לסכל את המדיניות הבריטית בארץ-ישראל. בתחילת 1932 ארגנה "ברית הבריונים" הפגנה נגד פרופ' נורמן בנטוויץ (Norman Bentwich), מראשי "ברית שלום", בעת נאום שנשא באוניברסיטה העברית. כשהועמדו הסטודנטים המפגינים למשפט הצהיר עורך דינם: "לנו הרוויזיוניסטים יש הערצה גדולה להיטלר. היטלר הציל את גרמניה... ואם היה מוותר על האנטישמיות שלו היינו תומכים בו."⁶ איתמר בן-אב"י הצהיר בקיץ 1932 בעיתון שערך דואר היום, כי עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה הכרחית וכי הפתרון הפשיסטי בנוסח מוסוליני, "השאור שבעיסה", הולם גם את טובת העם בארץ-ישראל: "מה שתוכל איטליה תוכל גם יהודה!"⁷ כמה שבועות לאחר חילופי השלטון בגרמניה עדיין הצהיר העיתון חזית העם – בעריכתם של הד"ר אבא אחימאיר והד"ר יהושע השל ייבין – כי שלא כמו הסוציאליסטים והדמוקרטים, הסבורים שתנועתו של היטלר היא כולה קליפה, "אנחנו סבורים שיש בה קליפה וגם תוך. את הקליפה האנטישמית יש לזרוק, אבל לא את התוך האנטי מרקסיסטי שבו."⁸ ראוי להדגיש כי ז'בוטינסקי, המנהיג הרוויזיוניסטי הנערץ וחסיד המורשת הליברלית, נלחם למען אידאולוגיה ופוליטיקה שונות לחלוטין מאלה של אחימאיר. ז'בוטינסקי היה בעיקרו של דבר לגליסט ופרו-בריטי, והוא גרס שכדי להשיג את הגשמת הציונות יש להפעיל את דעת הקהל במדינות הדמוקרטיות. עוד ב-1930 הסתייג ז'בוטינסקי במכתב פרטי מפולחן האישיות של הדוצ'ה והביע את סלידתו מכל צורה של "פשיזם". ז'בוטינסקי הסתייג מהקמת "ברית-הבריונים" ב-1931, אך מסיבות טקטיות – הצורך לשמור על אחדות המפלגה – לא בלם את אחימאיר. שנה לאחר מכן יצא ז'בוטינסקי להגן ביתר תוקף על המבנה הדמוקרטי של תנועתו. הוא שב וטען שיש להתייחס ברצינות יתרה למשטר הנאצי הפוגע בשוויון, ואין להקל ראש באידאולוגיה האנטישמית שלו.⁹ ואולם כשהוסיפו אחימאיר וחבריו לגלות אהדה לנאציזם גם לאחר עליית היטלר לשלטון הגיב ז'בוטינסקי בצורה חריפה ביותר. הוא הגדיר

³ צימרמן, שם. פרנקל, על פי תהום, עמ' 37. כמו-כן ראה ד"ר קרויאנקר, "הרוח הגרמני וגורלם של יהודי גרמניה", הארץ, 17, 20 ו-27 במרס 1933.

⁴ ראה יוסף הלר, "המוניזם של המטרה או 'המוניזם של האמצעים'? המחלוקת הרעיונית והפוליטית בין זאב ז'בוטינסקי לבין אב"א אחימאיר 1928-1933", ציון נ"ב (ג), תשמ"ז, בייחוד עמ' 318-322.

⁵ אבא אחימאיר הוסיף לכתוב ברוח דומה בחלקה בהמשקיף בטורו "רשימות אנטי-רוסו" בשנות מלחמת העולם השנייה. כמו כן המשיך לחתום אבא-סיקרא.

⁶ Lenni Brenner, *Zionism in the age of the dictators*, London 1983, pp. 125. ראה גם ש' רוזנברג, ברית הבריונים, תל-אביב תשל"ד, עמ' 33-35.

⁷ ראה מאמריו של בן-אב"י באוגוסט ובנובמבר 1932, בתוך בני מוריס, "העיתונות היהודית היומית בא"י נוכח עליית היטלר לשלטון", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ז, עמ' 287-320, בייחוד הערות 16-18. אני מודה לפרופ' מוריס על שאפשר לי לעיין במאמר לפני פרסומו.

⁸ "יומן העם", חזית העם, 31 במרס 1933, בתוך תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991, עמ' 20.

⁹ הלר, "בין ז'בוטינסקי לבין אחימאיר", עמ' 341, 359, 362. רפאלה בילסקי מדגישה עוד יותר את הפן הליברלי של ז'בוטינסקי, ראה רפאלה בילסקי-בן-חור, כל אדם מלך, תל אביב תשמ"ח. תודה לפרופ' דליה עופר על הפניות הביבליוגרפיות.

את ההשקפה המוצאת בהיטלריזם סימנים של תנועת שחרור לאומי, כביכול, בתור בורות מוחלטת, וכתב לעורכי העיתון כי המאמרים האלו הם "נעיצת סכין בגב" ו"קלון" ויש להפסיק לאלתר "שערוריה זו". הוא דרש מאחימאיר וחבריו נאמנות גמורה למערכה נגד גרמניה ההיטלראית ואיים עליהם בגירוש מן המפלגה.¹⁰ גם איתמר בן אב"י שינה את עמדתו מיד עם תחילת רדיפת היהודים. בן-אב"י קבע שמדובר במאורע הרה "פחדים וזעזועים" וכי יהודי גרמניה עומדים לפני "פרשה שחורה רבת יגון ותלאה".¹¹

לצד גילויי האהדה המסויגים להיבטים הרעיוניים של הפשיזם והנאציזם (כלומר, ללהט הלאומי, לגילויי ההדר והגאווה ולסדר הציבורי שהשליטו המשטרים הללו), היו מי שלא הסכימו עם הרעיונות, אך גילו הבנה למניעים שהביאו לעלייתן של התנועות הללו. הניסיון לפייס ו"להבין" את הממשלה הגרמנית רוח, למשל, ב-*Palestine Post* בהשפעתה של העיתונות השמרנית בבריטניה. ביולי 1933 שיבח העיתון את נאומו של הארכהגמון מקנטרברי, שהודה שיש במהפכה הגרמנית הנוכחית דברים רבים הראויים להערכה.¹²

רוב החוקרים שעסקו בנושא הזה עד כה לא ייחסו לעניין האהדה של הימין הציוני לפשיזם משמעות עקרונית. יוסף הלר רואה שיתוף אידאולוגי רק ביחסו של הפלג המקסימליסטי ברוויזיוניזם, וגם זאת רק עד שהנאציזם גילה את פרצופו האמיתי והחל לרדוף את היהודים בפועל. בני מוריס, שעסק בנושא הזה לאחרונה, מציין שבסופו של דבר היה זה פלירט קצר שניהלו חוגים ציוניים קיצוניים ומצומצמים עם הנאציזם. הפלירט הזה הסתיים מיד כשפגה אשליית ההתמתנות בעקבות עליית הנאציזם לשלטון והתבררו ההבדלים בין נאציזם לפשיזם.¹³ כאמור, ז'בוטינסקי הוקיע בחריפות אף את הפלירט הקצר הזה. יתר על כן, ז'בוטינסקי, ובעקבותיו גם החוגים הרוויזיוניסטיים המקסימליסטיים, הנהיגו בתוך זמן קצר מאבק חסר פשרות בנאציזם מתוך ניסיון לתהות על מהותו.

קשרים פעילים עם המשטר הנאצי

הציונות מואשמת, כאמור, לא רק בקרבה אידאולוגית אלא גם בבקשת החסות הנאצית ובמגעים של ממש עם השלטון הנאצי. לני ברנר, תום שגב ואחרים מונים כמה דוגמאות לכך: (א) טיפוח קשרים ציוניים-נאציים בתקופה הסמוכה לעליית הנאציזם. הקשרים האלו באו לידי ביטוי באירוחו בארץ, באביב 1933, של הברון ליאופולד איץ פון מילדנשטיין (Leopold Itz von Mildenstein), עיתונאי שהיה בין הראשונים שהצטרף לס"ס; קשריו הידידותיים של ארתור רופין, יוצא גרמניה, עם חברים ללימודים שהפכו נאצים;¹⁴ במכתבי אי הזדהות עם החרם על גרמניה, שהכריזו מוסדות יהודיים עולמיים בעקבות עליית הנאצים לשלטון; בתנחומים על מות הינדנבורג, נשיאה הוותיק ורב המוניטין של גרמניה, ששלחה ההסתדרות הציונית של גרמניה לממשלת גרמניה, ואף בהצעה של הד"ר ורנר סנטור – עסקן יהודי גרמני ונציג הלא-ציונים בהנהלת הסוכנות – לחתום עם הנאצים על הסכם דוגמת הקונקורדאט שחתם הממשל הנאצי עם הוותיקן ביולי 1933.¹⁵

(ב) פנייתה של משלחת מאוחדת של הסוכנות היהודית בארץ-ישראל והתאחדות עולי גרמניה אל הקונסול הגרמני הכללי בירושלים בסוף 1936 בעניין ועדת פיל. המשלחת ביקשה להשפיע על ממשלת גרמניה שתשלח נציג שיפיע לפני הוועדה ויכריז על עניינה של גרמניה בהמשך העלייה לארץ-ישראל. הקונסול לא נענה לבקשה.¹⁶

¹⁰ ראה שם, עמ' 365; רוזנברג, *ברית הבריונים*, עמ' 46-47. העובדה שהרוויזיוניסטים הוסיפו לשתף פעולה מבחינה פוליטית וצבאית עם הפשיזם האיטלקי (בית-הספר הימי) אין לה לדעת משמעות עקרונית. גם תנועת העבודה הציונית שיתפה פעולה מבחינה טקטית עם גורמים פשיסטיים בפולין בענייני הכשרה צבאית ורכש נשק ועם גורמים נאציים במסגרת תכנית ההעברה (להלן).

¹¹ דאר היום, 1 בפברואר 1933, ראה מוריס, "עליית היטלר", עמ' 296.

¹² שם, עמ' 303.

¹³ שם, עמ' 297; הלר, "בין ז'בוטינסקי לאחימאיר", בעיקר עמ' 344-363.

¹⁴ ראה שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 16-17.

¹⁵ ראה פרנקל, *על פי תהום*, עמ' 88, 91-95.

¹⁶ Brenner, *Zionism in the Age of Dictators*, p. 93; דוד ישראלי, "ה'רייך' הגרמני וארץ-ישראל, בעיות א"י במדיניות הגרמנית בשנים 1889-1945, אוניברסיטת בר-אילן תשל"ד, עמ' 156.

ג) משא-ומתן ישיר של ה"הגנה" עם שירות הביטחון (SD – Sicherheitsdienst des Reichsführer SS) של הס"ס. סוכן של ההגנה, פייבל פולקס, הגיע לברלין בפברואר 1937 ונפגש עם אדולף אייכמן. הוא טען, שההגנה מבקשת להגיע במהירות לרוב יהודי בארץ-ישראל, והצהיר על נכונותו לעבוד למען הביון הגרמני כל זמן שהדבר אינו סותר את מטרותיו הפוליטיות (הס"ד היה מוכן לתמוך בהצעה, אך משרד החוץ הגרמני דחה אותה, שכן מדינה ציונית לא עלתה לדעתו בקנה אחד עם האינטרס הגרמני). בפגישה נוספת עם אייכמן בקהיר דיווח פולקס, כי חוגים יהודיים לאומיים שבעי רצון מאד מן המדיניות הגרמנית הקיצונית, כיוון שעל-ידי כך יגדל כוחה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל כל-כך עד שבעתיד הקרוב ישיגו היהודים עליונות מספרית בארץ-ישראל.¹⁷ המקרה של פולקס אינו מופרך מבחינה היסטורית. עד כמה שהדברים מקוממים ראוי לזכור שמדובר בתקופה שלפני "פרעות נובמבר" בגרמניה ובעיצומם של מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט בארץ; תקופה שבה ניהלה הנהלת הסוכנות מגעים עם השלטונות הנאציים על תכנית "ההעברה", ההגנה ניהלה משא-ומתן ביטחוני עם השלטונות הנאציים בפולין וז'בוטינסקי ניהל עמם משא-ומתן על אבקואציה. שגב מעיר בעניין הזה כי "קשה לדעת אל נכון מה היה מעמדו של פולקס בהגנה", וכי שאל אביגור, מראשי ההגנה, שבדק את הנושא הגיע למסקנה, שמדובר ב"אפיזודה חולפת וחסרת ערך".¹⁸ דניאל פרנקל תוהה אם פולקס היה סוכן כפול שפעל על דעת עצמו.¹⁹ דן מכמן מוסיף ואומר שיש להטיל מקצת ספק בדיווחו של אייכמן על תוכן השיחה. הדעת נותנת יותר, שפולקס ציין כי הגירת היהודים מגרמניה לארץ-ישראל כתוצאה מהמדיניות הנאצית מועילה למטרה הציונית בארץ-ישראל.²⁰ יתרה מזאת, כל סוגיית שיתוף הפעולה המודיעיני כביכול בין הציונות הארץ-ישראלית ובין הנאצים מתבססת על המקרה של פולקס ועל המגעים החריגים של לח"י בראשית מלחמת העולם השנייה, אך אלו חורגים מתחום דיונו.²¹ (ד) המגעים האינטנסיביים עם השלטונות הנאציים, ובעיקר עם הגסטפו, שניהלו שליחי עלייה של הסוכנות, בייחוד נציגי המוסד לעלייה ב' בסוף שנות השלושים, בייחוד ב"שנת הגורל" (על נושא זה הרחיבו את הדיבור בל-כדורי, עופר, יחיל ואחרים).²²

העברה – פרגמטיזם לעומת מיליטנטיות

אך כל המגעים שנסקרו לעיל הם שוליים בהשוואה לעניין אחד מרכזי בפולמוס של אותה תקופה ובהיסטוריוגרפיה – הסכם הטרנספר הוא ההסכם להעברת רכושם של יהודים מגרמניה באמצעות שיווק סחורות גרמניות לארץ. ההסכם הזה, שנחתם בין גורמים ציוניים בארץ-ישראל ובין השלטונות הנאציים, עמד בניגוד למדיניות החרם על גרמניה שארגנו מוסדות יהודיים בעולם. החרם נועד לגייס את דעת הקהל בעולם לבודד את גרמניה מבחינה כלכלית ועל-ידי כך ללחוץ עליה לשנות את מדיניותה. החרם בא אפוא להגן לא רק על האמנציפציה של היהודים בגרמניה אלא בעולם כולו. הניגוד התפתח לפולמוס קשה בתוך היישוב, בתוך התנועה הציונית ובעם היהודי כולו. בפולמוס הזה הסתמנו שלוש גישות עיקריות: גישה פרגמטית, בלתי לוחמנית, כלפי שלטונות הרייך השלישי; גישה אמוציונלית לוחמנית; גישה ביניים סינתטית. המוסדות הציוניים ומוסדות היישוב בארץ התנגדו בדרך כלל לחרם עוד לפני שעלתה סוגיית ה"העברה". עמדתם הושפעה מלחצם של יהודי גרמניה ושל מנהיגים ציונים יוצאי גרמניה, שחששו מתגובה גרמנית חריפה נגד היהודים ונגד התנועה הציונית בגרמניה, שהיו –

¹⁷ שיחותיהם נרשמו בדוח שהוכן בידי הממונה על אייכמן ונמצאו בתיקי הס"ס שנתפסו בידי הצבא האמריקאי.

ראה 93 p. *Brenner, Zionism in the Age of Dictators*.

¹⁸ שגב, המיליון השביעי, עמ' 26.

¹⁹ פרנקל, על פי תהום, עמ' 264-267.

²⁰ דברי פרופ' דן מכמן בשיחה עמי. מכמן ציין עם זאת, שאין להתעלם מכך שאייכמן הזכיר גם את דעתו של פולקס על יהודי גרמניה המגיעים לארץ, שהם unzuverlässig כלומר, שאי-אפשר לסמוך עליהם – ואייכמן מסביר שם שמדובר בתפיסתם הלאומית!

²¹ ראה ישראלי, הרייך הגרמני, עמ' 315-317; יוסף היר, לח"י, ירושלים תשמ"ט.

²² ראה למשל, ק"י בל-כדורי, "העלייה הבלתי חוקית מגרמניה הנאצית לא"י", *ילקוט מורשת* ח, עמ' 144-127; דליה עופר, *דרך בים: עלייה ב' בתקופת השואה*, ירושלים 1988; לני יחיל, *השואה: גורל יהודי אירופה 1945-1932*, ירושלים-תל אביב 1987.

לדעתם – בני-ערובה בידי השלטונות הגרמניים. העמדה הזאת עלתה למעשה בקנה אחד עם סדר העדיפויות הציוני, שלפיו הגשמת הציונות ובניין ארץ-ישראל קודמים למאבק על קיום האמנציפציה. לא היתה זו אנוכיות ציונית אלא אמונה ציונית בסיסית, שהתחזית הציונית בדבר חיסול הגולה הולכת ומתאמתת. וכיוון שהציונות – על-פי התפיסה הזאת – היא המפלט הבטוח היחיד, יש להפוך את האסון למנוף לבניין ארץ-ישראל ולהעלות ארצה את יהודי גרמניה יחד עם הונם.

ראשי המפלגה העיקרית מפא"י תמכו ברובם בהסכם ה"העברה" מתוך גישה פרגמטית לחלוטין. ראש המחלקה המדינית, הד"ר חיים ארלוזורוב – כמו הרצל בספרו "מדינת היהודים" – הדגיש את ההכרח במסגרת ארגונית לחיסול הרכוש היהודי בגרמניה כדי למנוע מכירה מזרזת של נכסי יהודים וירידת ערכם; הד"ר אנצו סרני ושליחים ציונים אחרים בגרמניה ציינו את העלאת קרן הציונות בגרמניה ואת סיכויי העלייה; והד"ר זיגמונד הופיין, מנהל בנק אפ"ק, הבליט עקרונות של חשיבה כלכלית – ההסכם לא יכניס לגרמניה מטבע חוץ, שהרי הסחורות הגרמניות יימסרו תמורת רכוש יהודי המוקפא בגרמניה; אין להעניק לגרמניה מתנה, ואי-אפשר לגבות חובות מבעל חוב מבלי לדבר עמו.²³ השיקולים האלו לא הותירו – לדעתם – מקום לחרם נגד גרמניה, כפי שטען בו-גוריון: "על הציונות מוטלות חובות של מדינה ולכן אינה יכולה לעורר קרב בלתי אחראי נגד היטלר כל עוד הוא ראש המדינה."²⁴ גם מדינות עוינות לגרמניה, ואפילו רוסיה הסובייטית, לא ניתקו את קשריהן עם הרייך השלישי, הוסיף וטען.

המחנה הרוויזיוניסטי בראשותו של ז'בוטינסקי, שעמד בראש האופוזיציה הציונית, גרס, לעומת זאת, מדיניות לוחמת נגד גרמניה הנאצית: ניסוח עצומות, כינוס הפגנות וארגון חרם נגד תוצרת גרמנית. ז'בוטינסקי האמין, שבטייפים אלו של רגש יהודי ומוסר יהודי יצליחו לבלום את התמוטטותה של האמנציפציה של יהודי גרמניה ואת התפשטותו של התקדים הגרמני במדינות אחרות, בשעה שהסכם ה"העברה" שובר את החזית היהודית המאוחדת. עוד טען ז'בוטינסקי, כי הלוחמה הכלכלית נגד גרמניה אינה רק נדבך מרכזי במאבק היהודי על עקרון שוויון הזכויות בגולה, אלא עשויה להיות גם מכשיר יעיל לגיוסה של תמיכה אירופית נרחבת להקמתה של מדינה יהודית.²⁵

בלהט הפולמוס, שניזון ללא ספק גם ממניעים של אופוזיציה מפלגתית, תיארה העיתונות הרוויזיוניסטית את ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית כ"בני [צ"ל: בעלי] בריתו של היטלר", אנשים "שרמסו ברגלם הגסה את הכבוד היהודי, את המצפון היהודי ואת המוסר היהודי... ברנשים אפלים שבאו לעשות מסחר בצרת היהודים ובא"י..."²⁶ במקום זאת הציעו הרוויזיוניסטים חרם כלכלי ודיפלומטי כלל-עולמי.

הציבור היהודי בארץ-ישראל נטה ברובו לקבל את הגישה הלוחמנית. זמן קצר לאחר עליית הנאצים לשלטון כיסו צעירים יהודים מחוגי הימין את קירות בניין הקונסוליה הגרמנית בכתובות והורידו את דגל צלב הקרס. יהודים החלו להחרים סרטים גרמניים וסחורות גרמניות. הפעולות האלו הדאיגו את הגרמנים בארץ וחלקם פנו למיניסטריין החוץ הגרמני. הקונסול הכללי של גרמניה בירושלים, הד"ר היינריך וולף, הודאג גם הוא מירידת מספר ההזמנות לסחורות גרמניות.²⁷ המגמה הלוחמנית גברה בעקבות חוקי נירנברג, כששלחה הנהלת הוועד הלאומי אל חבר הלאומים בז'נבה מחאה חריפה על שלילת זכויות האזרח מיהודי גרמניה; והתאחדות הסטודנטים העברית בארץ-ישראל יזמה כינוס מחאה של הנוער הארץ-ישראלי נגד החוקים ורדיפות היהודים המתגברות בגרמניה. איגרת ששלחה האוניברסיטה העברית לכינוס הזה כוללת זעקת מחאה נגד "גרמניה הסוטה"; הבעת בוז

²³ ראה יואב גלבר, "המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933-1935", *ילקוט מורשת*, י"ז (פברואר 1974), עמ' 97-152; הנ"ל, שם, י"ח (נובמבר 1974), עמ' 23-100.

²⁴ דבר, כ"ח באב תרצ"ה (27 באוגוסט 1935) מצוטט אצל פרנקל, *על פי תהום*, עמ' 175.

²⁵ שם, עמ' 57.

²⁶ "מסתרי הטרנספר", *הירדן*, 10 בנובמבר 1935; "ערוות ההעברה", שם, בתוך שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 20.

²⁷ ראה חביב כנען, *הגייס החמישי: הגרמנים בארץ-ישראל 1933-1945*, בית לחמי הגטאות תשכ"ח, עמ' 30, 33; שאול אש, *עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו*, ירושלים תשל"ג, עמ' 58.

ל"צוררינו העלובים"; האשמת דעת הקהל העולמית בהתעלמות מן הזוועה וקריאה להגברת החרם על תוצרת האויב.²⁸ גם דואר היום – עיתון עצמאי שהזדהה עם הימין – קרא באותה עת "להשיב להם את מכת העונש שהיא לפי כוחותינו... להגביר את החרם פי עשרה, פי מאה...";²⁹ ומנהיג הציונים הכלליים, יצחק גרינבוים, שהסתייג לאחר עליית הנאציזם מגישה לוחמנית נגד גרמניה, קבע עתה, מתוך דאגה לגורל יהודי פולין: "מובן שחוקי נירנברג מכריחים את יהודי כל העולם כולו לחזק את מלחמתם נגד הנאצים. שתיקה וצידוק הדין יכולים להביא רק לידי כך שבממלכות אחרות ינסו הפעם להוציא אל הפועל, מה שלא יכלו או לא העיזו לעשות עד תקופת הריאקציה שאנו שרויים בה."³⁰

אנשי תנועת העבודה הציונית בעולם, שהיו מושפעים מן העמדה שנקט האינטרנציונל השני כלפי גרמניה הנאצית, תמכו כל העת בתנועת החרם.³¹ בעקבות חוקי נירנברג גברה המבוכה גם בקרב הנהגת ההסתדרות שתמכה עד אז בהסכם. גולומב, רמז, הוז ואחרים התנגדו עתה להתרכזות בלעדית ב"העברה" והעלו את החשש הישן, שתקיעת טריז בחזית היהודית המאוחדת נגד גרמניה תפגע במעמדה של הציונות בעולם היהודי. במצב כזה יעלה רווח ה"העברה" בהפסד הקרנות הלאומיות והשקל הציוני.³²

בתחילה גילתה גם ההנהלה הציונית עמדה אמביוולנטית כלפי ה"העברה". ואולם לאחר שהתגלתה עצמת ההתנגדות להסכם בציבור היהודי – ובייחוד לאחר רצח ארלזורוב – התנערה ממנו רשמית. לדברי גלבר, עד הקונגרס הציוני הי"ט היה ההסכם בן חורג בתנועה הציונית. רק אז, בלחץ התאחדות ציוני גרמניה, התקבלה העמדה, כי ה"העברה" היא בבחינת "פדיון שבויים" ולכן על ההסתדרות הציונית לקבל עליה את האחריות לפעולותיה.³³ וכך מסכמת את העניין אביבה חלמיש:

במשך כשנתיים לא נטלו המוסדות העליונים של ההסתדרות הציונית והנהלת הסוה"י חלק בהפעלת הסכם ההעברה. הם לא נשאו באחריות לגביו וגם לא נהנו מן האפשרות להשפיע על אופן ביצועו. נדרשו שנתיים, על אירועיהן בגרמניה (השינויים לרעה במדיניות הגרמנית בעניין הגירת היהודים והוצאת כספם) ובהסתדרות הציונית (פרישת הרוויזיוניסטים, התבססות ההגמוניה של מפא"י והתחזקות מעמדו של בן-גוריון) עד לאימוצה הרשמי והגלוי של ההעברה על-ידי ההסתדרות הציונית באמצע שנת 1935.³⁴

עד כמה היתה קשה ההכרעה בדילמה שבין הסכם ההעברה ובין החרם האנטי נאצי נוכל ללמוד מעמדתו של מנהיג המזרחי, הרב מאיר ברלין, שהודיע בישיבת הוועד הפועל הציוני ב-28 במרס 1935, שלתנועתו אין תשובה ברורה. לאלה שלעגו על כך השיב, כי הוא מיצר שעניין כה רגיש מנוצל לשם מלחמה מפלגתית. עוד טען: "...אני מבין את נימוקי הציונים הגרמנים על הצורך להציל את היהדות הגרמנית, אבל מאידך גיסא אין גם לזלזל בנימוקי המתנגדים. גם כבוד ישראל הוא דבר גדול. אין אפוא להתפלא, ובפרט אין מקום ללעוג כלפי אלה שאין בניהם תשובה ברורה."³⁵

²⁸ ראה דבר, 8 בדצמבר 1935 וכן להלן עמ' 11 (הערה 53).

²⁹ דאר היום, 17 בספטמבר 1935.

³⁰ דברי גרינבוים בפגישה עם מנהיגי מפא"י, 30 באפריל 1933, בתוך מוריס, "עליית היטלר", עמ' 307; הנ"ל, הארץ, 4 באוקטובר 1935, עמ' 2.

³¹ ראה גלבר, ילקוט מורשת י"ח, עמ' 82; הנ"ל, "תגובת הנהגה הציונית על חוקי נירנברג", דפים לחקר

תקופת השואה ו (תשמ"ח), בייחוד עמ' 65. בבלגיה, למשל, הנהיג ליאון קובוביציקי (אריה קובובי) את תנועת

החרם. ראה מאמרו של שרייבר בתוך D. Michman, ed., *Belgium and the Holocaust: Jews, Germans, Jerusalem*, 1998, pp. 83-116.

³² ראה יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 100.

דוד רמז תאר את עניין ה"העברה" ואת אסון יהודי גרמניה כמין שרפה המזעיקה כבאים ומצילים. הרוויזיוניסטים

רוצים, לדבריו, להיות הכבאים ולכבות את האש של היטלר, ותנועת העבודה רוצה להציל את יהודי גרמניה.

מצוטט אצל יפעת וייס, "הסכם ההעברה ותנועת החרם", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ו (תשנ"ח), עמ' 125.

³³ גלבר, "המדיניות הציונית והסכם ההעברה", עמ' 111; הנ"ל, מולדת חדשה, עמ' 92.

³⁴ אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931-1937, עבודה לשם קבלת תואר

דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 1995, עמ' 301.

³⁵ ראה יצחק אריגור, אילן ונופו: לתולדותיו של רבי מ' בר-אילן ז"ל, ירושלים תשי"ב, עמ' 238. ראוי להוסיף כי בכינוס אספת הוועד הלאומי ב-30 במרס 1933 צידד הרב אוסטרובסקי בדעת הציונים הגרמנים ותבע "להציל

פחות משנה לאחר מכן יצא רבי בנימין, עורך הירחון החרדי-ציוני ההד³⁶, בכתב הגנה תקיף בזכות ההסכם. לדבריו, "ההבדל בין הגולה וציון הוא בזה, שהגולה הנלחמת על נפשה רוצה להתגבר על המן הרשע במדינתו הוא... לא כן ציון, הרוצה בעקירה, המסתלקת ממלחמה עם המן הרשע וכל מעייניה בעלייה ובהעפלה." מתוך בחינת הסוגיה "בכל חומר ההגיון" – כדבריו – הוא הגיע למסקנה, שאין אפשרות שהחרם יצליח הצלחה גמורה מפני שיש אומות, כגון פולין, המעונינות ביחסים טובים עם גרמניה. אם יצליח החרם הצלחה חלקית, ההקלה תהיה זמנית בלבד. אם ייכשל החרם, יפשוט המשטר את עורו של ישראל מעליו, ואז תבוא היציאה בלי פרוטה לפורטה.³⁷ לדעתו דווקא "הרצליסטים", כלומר, מי שגורסים חיסול הגולה ושימוש בתכססנות מדינית, צריכים לראות כי יש לנצל את "מקל" החרם ו"גזר" ההסכם במשולב. החרם – סיכם רבי בנימין – אינו תכלית לעצמה, אלא חשוב בתור אמצעי ללחץ על המשטר הנוכחי באשכנז להקל על תנאי ה"העברה". "העברה", שתיעשה באמת מידה גדולה, היא "התכלית, המוצא והפתרון".³⁸

כיצד נראה הוויכוח בן הזמן בעיני ההיסטוריונים? מחקרים רציניים ראשונים על הסכם ההעברה החלו להתפרסם רק בשנות השבעים. באותה עת התפרסמו חיבוריהם של שאול אש ושל יואב גלבר על הסכם ההעברה עד 1935,³⁹ מחקרים שבדקו את התועלת שבהסכם לעומת הפגיעה בסולידריות היהודית. הרוויזיוניסטים המוצהר דוד ישראלי מיעט בערך ההסכם. הוא טען, כי העלייה מגרמניה משנת 1933 עד פרוץ המלחמה לא הגיעה אפילו ל-10,000 נפש לשנה, והוצאת ההון באמצעות ה"העברה" מעולם לא הגיעה לממדים גדולים מאוד. כל הטרנספר הסתכם בכ-8 מיליון לא"י שהיו כ-140 מיליון מרק. אם נביא אפוא בחשבון – טען ישראלי – שהרכוש היהודי בגרמניה נאמד ב-6 ביליון מרק, הרי שהרכוש היהודי שהוצא מגרמניה באמצעות ה"העברה" היה מינימלי בתכלית, ולהיטלר כדאי היה לשלם את המחיר הזה תמורת היתרונות האחדים שהפיק מן ה"העברה".⁴⁰ ישראלי לא התייחס לחלקו האחר של ההסכם: משמעותם של אותם 8 מיליון לא"י בשביל היישוב עצמו, ועצם התועלת שבעליית יהודים לארץ-ישראל, יהודים שבהיעדר הסכם היו אולי מעדיפים מקומות אחרים. בשנות השמונים נכתבו עוד חיבורים רבים בנושא הזה. בארץ התפרסמו מאמרים נוספים של גלבר וספרו המסכם מולדת חדשה וכן ספרה של לני יחיל השואה, שכלל התייחסות נרחבת לנושא, וכן שלושה ספרים שנכתבו בידי חוקרים בחו"ל.⁴¹

רק אחד מהם, לני ברנר, עיתונאי יהודי אמריקאי מחוגי השמאל, פסל את הסכם ההעברה לחלוטין. לדבריו, צריך היה להבין שבלימת המערכה האנטי-נאצית מתוך דאגה ליהודי גרמניה רק תאיץ את התקדמותו של היטלר לתוך אירופה. ה"העברה" סייעה לנאצים בכך שחוללה דמורליזציה בקרב יהודים ולא-יהודים על-ידי הפצת האשליה שניתן להגיע למודוס-ויונדי עם היטלר. בעקבות הסכם ההעברה סטתה התנועה הציונית החזקה מקו החזית של המאבק האנטי-נאצי ושיתפה פעולה (קולבורציה) עם הנאצים. ברנר שופט לחומרה גם את מי שניסו להלחם בהיטלר, ובכללם הרוויזיוניסטים, על כך שלא הצליחו להקים מנגנון חרם יעיל, אולם משבח לפחות את עמדתם המוסרית.⁴²

אדווין בלק, ציוני נלהב, בן למשפחה רוויזיוניסטית בארצות-הברית, מאמין שלזמן קצר אחרי 1 באפריל 1933 היה לחרם האנטי-נאצי הזדמנות מצוינת להביא למיגור הרייך השלישי. אך גם בהמשך היתה לחרם חשיבות רבה ברסון האלימות הנאצית האנטי-יהודית לזמן מה. חוץ מן החרם בלק מבליט גם את תרומת הסכם ההעברה לבניין ארץ-ישראל והוא מרחיק לכת

את המצב ולהכריז שלא היתה הכרזה לחרם מצד מוסד מוסמך". ראה גלבר, *מולדת חדשה*, עמ' 5. התלבטות דומה לזו של הרב ברלין גילה גם הרב סטיפן וייז בארצות-הברית.

³⁶ יש להבהיר כי המלה חרדי לא התפרשה באותה עת כאנטי-ציוני.

³⁷ ר"ב, "על ה'העברה' בשקט ובישוב הדעת", *ההד* (ירחון חרדי מרכזי), כסלו תרצ"ו.

³⁸ שם.

³⁹ גלבר, "המדיניות הציונית והסכם ההעברה"; אש, *עיונים*, בייחוד עמ' 92, 95.

⁴⁰ ישראלי, *הרייך הגרמני*, עמ' 142.

⁴¹ ראה לעיל הערות 22 ו-32 ולהלן, הערות 42-44.

⁴² Brenner, *Zionism in the Age of Dictators*, pp. 75-77

מאוד וטוען שההסכם הזה ביסס את היכולת הכלכלית של היישוב בארץ-ישראל, סייע בעיצוב גבולותיו וכך "חולל מדינה".⁴³

פרנסיס ניקוסיה, היסטוריון אמריקאי לא-יהודי, מודע גם הוא לקשיי החרם: מחסור בקרנות ובאדה ציבורית, אמון באיכות התוצרת הגרמנית, קושי לקבל גיבוי ממשלתי על-ידי מכסים ומחסומים אחרים נגד סחורות גרמניות. אלא שהוא מדגיש שמשמעותו של החרם לא היתה בהשפעה הממשית שיכולה היתה להיות לו על היקף הייצוא הגרמני במשך השנים, אלא בסכנות האמיתיות או המדומות שהציב בפני המדיניות הכלכלית הגרמנית. פחדי הממשל מפני מכשולים בפני הייצוא הגרמני לובו בחוגי המפלגה על-ידי המיתוס של קשר יהודי-בין-לאומי. המנהיגות הנאצית, שבזיה בדמיונות על השפעה יהודית בדמוקרטיה המערבית, ראתה בחרם נשק רב כוח נגד גרמניה. ועם זאת מגלה ניקוסיה הבנה להכרעה הציונית. לדבריו היו רוב המדינאים ואנשי הכלכלה בארץ-ישראל משוכנעים, שהדרך של שיתוף פעולה ומשא-ומתן ולא עימות היא הדרך הטובה ביותר להוציא יהודים וחלק מרכושם בביטחון מגרמניה שבה קיומם הוא חסר תקווה, ובכך להציל לפחות משהו. הציונים נטו להסכין עם המציאות הקשה בגרמניה והשתדלו להשיג את התנאים הטובים ביותר האפשריים ליציאה מאורגנת של יהודים.⁴⁴

שיקול הדעת שגילו היסטוריונים, ביניהם לא יהודים ולא ציונים, כלפי ה"העברה" השפיע כמדומה על היחס החיובי שפיתחו היסטוריונים ישראלים בשנות התשעים כלפי ההסכם. מחקרה של יפעת וייס על הסכם ההעברה, שהתפרסם לאחרונה, מצדד בהסכם בצורה חד משמעית. לדבריה, "החשש מפני האפשרות שקיבוץ יהודי שלם ייכלא ויאבד את האפשרות לצאת [כמו היהדות הרוסית – ח"א] הוכיח עצמו כמוצדק. במובן זה התברר הסכם ההעברה, אשר שם לעצמו למטרה להציל הון יהודי רב ככל האפשר ולהשתמש בו כדי להרחיב את כושר הקליטה של הארץ, כצעד נכון ומרחיק ראות, גם אם לא סיפק פתרון לכלל היהודים בגרמניה." עוד קובעת וייס, כי השפעתה של תנועת החרם היהודית על הכלכלה הגרמנית היתה מצומצמת ביותר, בין השאר משום שסחר החוץ לא היה סעיף מכריע ביציבותה; וכן שחזרה אי-ההתקפה בין גרמניה לפולין צמצם עוד את השפעת החרם.⁴⁵ מעניינת עוד יותר עמדתם של היסטוריונים הנמנים ברובם עם הזרם הפוסט-ציוני. תום שגב בספרו המיליון השביעי מודה, כי הסכם ההעברה היה רעיון ציוני מובהק וכל המעורבים בהסכם הפיקו ממנו תועלת. רבים מן העולים לא היו עוזבים את ארצם, ומן הסתם היו נרצחים, לולא הותר להם להעביר גם את הונם. את התכנית בדבר חרם כלכלי ודיפלומטי כלל עולמי הוא רואה, לעומת זאת, בתור "רעיון לוחמני, אומר גאון – אך חסר כל סיכוי להפיל את משטרו של היטלר".⁴⁶

צימרמן מבחין בין שיתוף הפעולה של ההתאחדות הציונית בגרמניה, שהדגישה קרבה אידאולוגית עם הנאצים, ובין שיתוף הפעולה שהוביל לתכנית הגירה ביזמת רופין או להסכם ההעברה. כאן לא היה שיתוף הפעולה מונחה, לדבריו, על-ידי שיקול אידאולוגי או פוליטי צר, אלא על-ידי ההכרה, כי בגלל כוונותיהם של הנאצים יש להציל גם רכוש מן השרפה. הביקורת הרוויזיוניסטית-ציונית (מאז ז'בוטינסקי ועד אדווין בלק) היא אפוא מרושעת לדבריו:

המבקרים יוצאים מן ההנחה האבסורדית כאלו חרם יהודי על גרמניה עשוי היה להועיל בהפלת הרייך השלישי וכאילו מוטב היה לא להציל כספי יהודים במפעל ה"העברה". הם

⁴³ Edwin Black, *The Transfer Agreement*, N.Y 1984, pp. 371- 382
⁴⁴ Francis R. Nicosia, *THE Third Reich and the Palestine Question*, London 1985, pp. 33-49,

195
⁴⁵ וייס, "הסכם ההעברה ותנועת החרם", עמ' 125-130. וראה גם אברהם ברקאי, "המאבק על הקיום הכלכלי בשנים 1933-1943", בתוך אברהם מרגליות, יהויקים כוכבי (עורכים) *תולדות השואה – גרמניה*, ירושלים תשנ"ח, עמ' 503-506, 543. ברקאי טוען שבשלהי 1939 עדיין קיבלו העולים 30% מערך הכסף ששילמו בגרמניה במרקים. שער ההמרה של המרק ללירה הארץ-ישראלית היה גבוה ב-38% בקירוב מן השער הרשמי של החשבונות החסומים של המהגרים. "בזמנים רגילים היה זה הפסד נכבד, אך בתנאי הימים ההם היתה העדפה בולטת זו עוגן הצלה לעולים רבים".
⁴⁶ שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 17.

מוכנים מראש או בדיעבד להקריב את יהודי גרמניה, בני הערובה. גם זה סוג של שת"פ עם הנאצים.⁴⁷

לא ברור כיצד מתיישבת העמדה הזאת של צימרמן עם הביקורת שהוא מותח בעקבות פרנקל על "פרישתם המעשית של מוסדות התנועה הציונית והיישוב בארץ מעל ההתנגדות הלוחמנית לנאציזם", וכי אפשר ליישב "העברה" ולוחמנות? פרנקל עצמו שולל את עצם השימוש במושג שיתוף פעולה ומבליט את העובדה שבמערכת היחסים בין ציונות לנאציזם

עמדו רודפים מול נרדפים... רוצחים מול קורבנותיהם. הציונות, תנועתו הלאומית של העם היהודי, נמנתה במובהק עם הצד של הנרדפים והקורבנות... שיתוף הפעולה הציוני עם המשטר ככל שהיה קצר-ראות ונגוע בדילמות מוסריות, היה אמנם הכרח בל יגונה של הישרדות ארגונית בתנאי הרייך השלישי. מבחינה זו הוא לא היה ציני או מרושע יותר מהשימוש התדיר שעושות מדינות בכל אתר ובנסיבות נוחות בהרבה בהנמקה הקלאסית של הכרח בל יגונה.⁴⁸

עם זאת, פרנקל כמו גם חלמיש, שותפים לביקורת רווחת על ש"מצדדיו הנלהבים ביותר של ההסכם בארץ לא חשבו באותה עת על הצלת נפשות כמטרה בפני עצמה, אלא ביקשו למלט את רכושיה של יהדות גרמניה למען ארץ-ישראל".⁴⁹ הדעת נותנת שפרנקל וחלמיש יודעים שיחד עם הרכוש יצאו מגרמניה גם מיעוט יהודים בעלי הרכוש. ואולם הם טוענים, שהרוב, חסרי הרכוש והמקצוע שהיו זקוקים ביותר לעלייה, נעזבו לנפשם. שגב וצימרמן מחדדים את הביקורת. הם מדגישים את ה"הפקרה הציונית של יהודי גרמניה מתוך שיקולים ציוניים פלשתינוצנטריים", כלומר חוסר דאגה ציונית מספקת לעלייה מגרמניה מתוך העדפת חלוצים ממזרח אירופה בחלוקת הסרטיפיקטים והכשלת תכניות הגירה מגרמניה.

תת-הערכה גורלית

בעקבות הדברים האלה מתעוררת שאלת המפתח – האם הובנה מהותו של הנאציזם והאם ניתן היה לחזות את מדיניות "הפתרון הסופי" שלו – או בניסוח השגור – האם ניתן היה לחזות את השואה?

תת-ההערכה הפטלית של הנצינאל-סוציאליזם – שאפיינה לדברי חוקרים רבים את יריבי הנאציזם בגרמניה ואת ראשי המדינות בעולם בשנות השלושים – מוצאת חיזוק במחקריהם של היסטוריונים ישראלים רבים, ובכללם יעקב כץ, אברהם מרגליות, יהודה באואר, ישראל גוטמן, דן מכמן, דליה עופר, אניטה שפירא, דינה פורת ואחרים בנוגע לראשי הציונות.⁵⁰ מרגליות קבע עוד בשנות השבעים שאפילו בני סמכא התקשו לראות את הנולד בתוך מבוכ המדיניות הנאצית. רק חסידי המובהקים של בן-גוריון, ובעיקר הביוגרף שלו שבתאי טבת, מזה, וחסידי ז'בוטינסקי מזה, מוסיפים לטעון (לפחות חלקית), שבן-גוריון ז'בוטינסקי עמדו על מהות הנאציזם וצפו את מגמותיו. טבת מוצא חיזוק לכך בשינוי עמדתו של בן-גוריון לעלייה ובהסכמתו לתוכנית החלוקה של 1937 כדי להקים במהירות מדינה יהודית עצמאית.

⁴⁷ משה צימרמן, "הדילמה הציונית", הארץ, 28 באוקטובר 1994.

⁴⁸ ד' פרנקל, "שיתוף הפעולה הציוני לא היה קולבורציה", הארץ, 18 בנובמבר 1994.

⁴⁹ פרנקל, על פי תהום, עמ' 124-125; חלמיש, העלייה, עמ' 302-304.

⁵⁰ ראה, למשל, יעקב כץ, "השואה – האם ניתן היה לחזות מראש", בתפוצות הגולה 76/75, עמ' 59-68; אברהם מרגליות, "בעיית הצלתם של יהודי גרמניה בשנים 1933-1939 הסיבות לעיכוב יציאתם מתחומי הממשל הנצינאל-סוציאליסטי", ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 202-217; הנ"ל, בין הצלה לאבדן: עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932-1938, ירושלים תש"ן, בייחוד עמ' 89; דן מכמן, "לביהור המושג הצלה בתקופת השואה", ילקוט מורשת כ"ח (נובמבר 1977), עמ' 55-75; או: הנ"ל, השואה וחקירה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, תל אביב תשנ"ח, עמ' 125-146; אניטה שפירא, ההליכה על קו האופק, תל אביב תשמ"ח; דינה פורת, הנהגה במילכוד, תל אביב 1986. ד' פרנקל, "שיתוף הפעולה הציוני לא היה קולבורציה".

חסידי ז'בוטינסקי מצדם מסתמכים בעיקר על ראיית הנולד שגילה בתכנית האבקואציה שלו.⁵¹

אין כאן חידוש אפוא בקביעתי שגם התפיסה הפסימית ביותר את הנאציזם לא חזתה את שהתרחש בסופו של דבר בשואה. אביא כמה דוגמאות של הערכת הציונות את הנאציזם בשלבים שונים של התפתחות המדיניות הנאצית. בתקופה שמיד לאחר עליית הנאציזם ביטאו כל העיתונים תחושה חזקה של משבר חמור. דבר קבע אז בפסקנות: "היהדות הגרמנית עומדת בפני חורבן".⁵² המנהיגים הציונים היו שותפים להכרה הזאת. בינואר 1934, לאחר שקרא את מיין קמפף, הכריז בן-גוריון בוועידת ההסתדרות, כי "שלטונו של היטלר מעמיד בסכנה את העם היהודי כולו...".⁵³ ז'בוטינסקי כתב ב-1935: "עמדת הרייך השלישי כלפי היהודים מתבטאת במלחמת השמדה. היא מתנהלת בשיטות החורגות מתחום האנושיות."⁵⁴ למרות המלים החריפות שהשתמשו בהן לתיאור גורלם של יהודי גרמניה, גברה לאחר ההלם הראשון התחושה שההידרדרות המסוכנת נבלמה. "דומה", מסכם פרנקל, "שהגורמים הציוניים בארץ-ישראל היו שותפים מלאים לאשליית הרגיעה וההתייצבות שלה נתפסו חוגים יהודיים בגרמניה ומחוצה לה לאחר שוך הרדיפות האינטנסיביות של אביב וקיץ 1933.⁵⁵ ייתכן שהרגיעה במדיניות הגרמנית האנטי-יהודית מסוף 1933, שכיום אנו יודעים את מניעיה (ראה, למשל, מרגליות, מכמן), פורשה באותו הזמן בטעות כנגזרת גם מן המדיניות הבלתי לוחמנית של התנועה הציונית. בעקבות זאת הפסיקו לתהות על מהות הנאציזם וריסנו את ניסוח הדברים בעיתונות. האם הביאו חוקי נירנברג להערכה מפוכחת יותר של המשטר הנאצי? מכמן אינו מייחס משקל רב לרישומם של חוקי נירנברג על הערכת הציונות את הנאציזם או על תחושת המצוקה היהודית. הוא כלל את החוקים בשלב ה"רגיעה" שנמשך עד שנת הגורל – 1938.⁵⁶ המחקרים הרבים על התקופה שנכתבו מאז פורסם מאמרו של מכמן ועד היום מציינים תמונה מורכבת יותר.

מבדיקת העיתונות הארץ-ישראלית לאחר חוקי נירנברג עולות תגובות של פחד, הלם, זעזוע וצער, אבל לא ראו בהם נקודת מפנה של ממש. לאחר הימים הראשונים שבהם היו החוקים בראש החדשות, הם נדחקו לשוליים מפני המידע על מלחמת איטליה-חבש, מותו של הרב קוק וכיוצא בזה. דבר הבליט את הפרשנות הנאצית לחוקים לאמור, החוקים באו להסדיר את מעמדם המעורפל של היהודים בחוק.⁵⁷ עיתוני הימין והמרכז (הירדן, דאר היום, הארץ) נקטו קו תקיף יותר. הארץ הדגיש את הודעתו של היטלר, שאמר שאם לא יצליחו החוקים לפתור את השאלה היהודית, יהיה על המפלגה הנאצית למצוא את הפתרון השלם; מהו אותו פתרון? הארץ גרס כי מגמת הנאצים לחדש את הטרור ולבודד את היהודים לגמרי, לא רק מבחינה פוליטית וחברתית, אלא גם בתחום הכלכלי.⁵⁸

העיתונות הדתית ייחדה מקום נרחב יותר לסוגיית החוקים ומשמעותם. שבועון הפועל המזרחי נתיבה תיאר "מלאכת השמד" המתנהלת בקפדנות מפליאה בגרמניה הפראית – "מדינת ליסטים", שכתוצאה ממנה "חצי מליון יהודים יישארו רעבים ללחם אחרי שידחקו מכל ענפי הכלכלה במדינה"; והתריע נגד "הרצח הסיטוני של מאות אלפים איש בגרמניה".⁵⁹ דומה שהדברים מדברים בעד עצמם. רבי בנימין, שראה את עצמו בר-סמכא בהיסטוריה של

⁵¹ ראה שבתאי טבת, קנאת דוד: הקרקע הבווער, ירושלים ותל אביב 1987, בייחוד עמ' 224-223; דן מכמן, "זאב ז'בוטינסקי – תוכנית האבקואציה ובעיית צפיית השואה", כיוונים 7 (אביב תש"ס), עמ' 119-128.

⁵² דבר, 1 בפברואר 1933; שם, 17 במרס, בתוך מוריס, "עליית היטלר", עמ' 294-295.

⁵³ טבת, קנאת דוד, עמ' 437.

⁵⁴ שגב, המיליון השביעי, עמ' 15.

⁵⁵ פרנקל, על פי תהום, עמ' 193.

⁵⁶ מכמן, "לברור מושג הצלה בתקופת השואה".

⁵⁷ ליאורה אקמן, "התגובות לחוקי נירנברג בעיתונות העברית בא"י", עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' דן

מכמן, אוניברסיטת בר-אילן 1988; ישעיהו ברות, "חוקי נירנברג בראי העיתונות העברית – 15

בספטמבר/אוקטובר 1935", עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' דן מכמן, אוניברסיטת בר-אילן 1984.

⁵⁸ הארץ, 4 באוקטובר 1935, 6 באוקטובר 1935.

⁵⁹ נתיבה, 22 באוקטובר 1935. ב-9 בדצמבר 1935 נתפרסמה בנתיבה קריאה נואשת אל יהודי ארץ-ישראל לעזור ליהודי גרמניה: "היהודים התרצו לעזור בהשמדתה של היהדות הגרמנית?"

יהודי גרמניה, קבע במאמר שפרסם בירחון החרדי ההד, כי "ברור דבר אחד: בנירנברג חל מפנה קשה." עד כמה ידע והבין ניתן ללמוד מתוכחתו בהמשך דבריו, כי אחרי פינסקר והרצל אשר צפו "את השואה... ואת הקטסטרופה אשר תבוא על ישראל, עדיין אנו מופתעים בבוא השואה."⁶⁰ אולם המסר המרכזי של העיתונות הדתית היה ניסיון להפיק מתוק מעז על-ידי בחינת תרומתם של החוקים לחזרת יהודי גרמניה ליהדותם. בכך – קבע נתיבה – נתקיימה אמונתו-נבואתו של הרמב"ם: "זאת התורה לא ימלט ממנה איש מבני יעקב לעולם, לא הוא ולא זרעו ולא זרע זרעו, ירצו או לא ירצו."⁶¹ ברוח דומה קבע ההד עוד כי בחוקים הנוראים הללו יש יתרון לא מבוטל: ההתבוללות תמעט ואף תופסק והיהודים ישובו לחיק יהדותם: "ושבו בנים לגבולם."⁶² נראה אפוא שהעיתונות הדתית חשה שגרמניה הנאצית מאמתת תזות ציוניות ודתיות ויש להשתמש בזה כמנוף לבנייה.⁶³ מכל מקום, ברור שחיזוי שואה במובנה המאוחר לא היה כאן.

עיוורון דומה לסכנה המרחפת על יהדות גרמניה עולה באותו הזמן מקביעתו של נשיא הוועד הפועל הציוני, מנחם אוסישקין, שיש גם פן חיובי בטרגדיה "שהיטלר קבע רדיפותיו מבחינת הגזע ולא מבחינת הדת. במקרה האחרון היה הדבר מביא לידי שמד של מחצית יהודי גרמניה."⁶⁴ זוהי עדות נוספת לתת-ההערכה הפטלית של הנאציזם. גופים שהיו מרוחקים יותר מאחריות שלטונית ומגעים ישירים עם השלטון הנאצי, העזו לבטא גישה לוחמנית גלויה יותר. התאחדות הסטודנטים העברית בארץ-ישראל יזמה כינוס מחאה של הנוער הארץ-ישראלי נגד חוקי נירנברג. באיגרת של הנהלת הוועד הלאומי לכינוס הוגדרו הסכנות הצפויות ליהודי גרמניה בידי הנאצים "העריצים" כדלקמן: השמדה של הרוח היהודית, של מקורות מחיה יהודיים ושל כבוד יהודי.⁶⁵ סכנת מוות אינה נזכרת. במסגרות סגורות נתנו גם מנהיגי מפא"י ביטוי לחרדתם. באוקטובר 1935 כתב שרתוק לבן-גוריון: "ברור, כי אנו עומדים לפני פאזה קאטאסטרופאלית חדשה בהתפתחות העניינים [בגרמניה]."⁶⁶ סמוך לכך אמר גם בן-גוריון כי אלו מיהודי גרמניה שלא יהגרו ולא יעלו לארץ "יישמדו."⁶⁷ המנהיגות הציונית לא הלכה אפוא שולל אחר דברי הארגעה הנאציים, ועם זאת, קובע פרנקל, גם היא, כרוב הציבור היהודי בגרמניה "לא התעמקה מדי ברקעם הגזעני של חוקי נירנברג ונטתה לראות בהם אקט סמלי של השפלה וביזוי יותר מאשר איום מעשי לטווח המידי."⁶⁸

מכל מקום, ב-1936, עם פתיחת משחקי האולימפיאדה, נתחלפה גם תחושת הסכנה ברגיעה. כך, לכל הפחות, משתמע מן הדיון בפולמוס החלוקה המתייחס למציאות הארץ-ישראלית יותר מלמציאות של יהודי אירופה.⁶⁹ כך משתמע גם מן העובדה שביוני 1938, בעת ועידת אוויאן, עדיין דיבר רופין במונחים של הגירה שנתית של 50,000 יהודים מגרמניה ומאוסטריה במשך שש שנים.⁷⁰ אמנם היתה כאן התקדמות לעומת תכניות קודמות להצלת יהודי גרמניה שנערכו לטווח של עשר עד עשרים וחמש שנים, אך ודאי שלא היה כאן מבצע של חילוץ משואה מיידית.

⁶⁰ ההד, כסלו תרצ"ו.

⁶¹ נתיבה, גיליון ו, 22 באוקטובר 1935.

⁶² ההד, תשרי תרצ"ו.

⁶³ שביעות רצון כזו גילו גם חוגים בתנועת העבודה הציונית וגם בחוגי הציונות הרוויזיוניסטית. ז'בוטינסקי ראה בהיטלריזם תופעת הרס "הכרחית ואובייקטיבית" כלפי עם חסר טריטוריה וריבונות, ופסק ש"היהדות הגרמנית [המתבוללת] אשמה בהרבה בצרה שהשיגתה... אם הציבוריות של עמנו תסיק את המסקנות המתאימות... הרי נוכל לומר שמעז יצא מתוק." (חזית העם, 3 בפברואר 1933, מ"מ).

⁶⁴ שגב, המיליון השביעי, עמ' 45.

⁶⁵ דבר, 12 בדצמבר 1935.

⁶⁶ גלבר, מולדת חדשה, 96.

⁶⁷ מצוטט בתוך פרנקל, על פי תהום, עמ' 200, 208.

⁶⁸ ראה פרנקל, על פי תהום, עמ' 206. פירוש זה השתקף היטב בדבריו של אליעזר קפלן בשובו מביקור בגרמניה. לדבריו, חששו היהודים שבועידת נירנברג יוחלט על גזרות כלכליות. בדיעבד התברר, שהחוקים מייצגים פשרה אשר לפיה נפגע כבודם של היהודים, אך לא קופחה פרנסתם.

⁶⁹ ראה שפירא, קו האופק, עמ' 307-324; פרנקל, על פי תהום, עמ' 242-253.

⁷⁰ פרנקל, על פי תהום, עמ' 286.

מהפך מסוים במודעותה של התנועה הציונית לסכנה הנאצית חל בעקבות פוגרום "ליל הבדולח". בנאום לפני מליאת הוועד הלאומי ב-12 בדצמבר 1938 קבע בן-גוריון: "והודש נובמבר 1938 מציין פרק חדש, אולי פרק שלא היה כמותו בתולדות העיוניים של עמנו, זוהי לא רק השמדה פיזית מאורגנת מלווה התעללות סדיסטית של קבוץ בן שש מאות אלף יהודים, זה אות להשמדת העם היהודי בעולם כולו והלוואי שאתבדה..."⁷¹

בן-גוריון גם גיבש מסקנות מעשיות: "מרד עלייה" נגד בריטניה, שבמסגרתו יוסעו לחופי הארץ אלפי פליטים יהודים, בעיקר צעירים; הצעה להקים בארץ מחנות בשביל מאות אלפים כדי להצילם ממחנות הסגר בגרמניה.⁷² עם זאת איני נוטה לקבל את ההערכות המפליגות של פרנקל, טבת ואחרים על החוש הנבואי של בן-גוריון. מקובל עלי יותר סיכומי, כי "מעקב אחרי התגובה הציונית מלמד, שהמפנה בעמדות ובמודעות בעקבות אירועי נובמבר 1938 היה מורכב ורחוק מלהיות חד משמעי".⁷³ המורכבות הזאת באה לידי ביטוי בהתבטאותו השנויה במחלוקת של בן-גוריון, כמה ימים קודם לכן, בדבר העדפתו להציל מחצית מילדי גרמניה ולהביאם לארץ-ישראל על-פני הצלת כל ילדי גרמניה על-ידי העברתם לאנגליה. דומה כי רוב ההיסטוריונים מסכימים כיום, שהמושג "הצלה" לא התפרש באותה עת כמילוט מסכנת השמדה במובן האימתני שהתפתח במהלך שנות הארבעים. היטיב להגדיר זאת דן מכמן, שקבע כי "המבקש להבין את דקויות המצב ההיסטורי לשלבינו אל לו להתעלם מהשתנות המשמעות בתוך תקופה קצרה ביותר, דווקא בשל ההידרדרות המהירה במעשיהם של הנאצים".⁷⁴ המורכבות הזאת באה לידי ביטוי גם בהתעלמות ואפילו התנגדות שגילו חברי הנהלת הסוכנות כלפי תכניותיו של ד"ר ורנר סנטור – נציג הלא-ציונים בהנהלה –לפינוי המוני של יהודי גרמניה למחנות גדולים בארצות שונות.⁷⁵

סיכום

כללו של דבר, יחסה של הציונות לנאציזם היה מורכב ביותר. לא היתה עמדה ציונית או מדיניות ציונית אחת, אלא שלוש גישות: גישה פרגמטית של המפלגה המובילה, גישה אמוציונלית לוחמנית של גורמים אופוזיציוניים בתוך היישוב המאורגן ומחוצה לו וגישה סינתטית, שאפיינה חלק מראשי ההסתדרות והציונות הדתית. היחס כלפי הנאציזם השתנה גם בהתאם להתפתחות המדיניות האנטי-יהודית ברייך השלישי. לאחר ההלם הראשון שלאחר עליית הנאציזם רווחה אשליית רגיעה והתייצבות, שאפילו חוקי נירנברג לא הצליחו לנפצה. ב-1938, בעקבות "ליל הבדולח", ניכר שינוי בתפיסה, אך המפנה עדיין היה מורכב ורחוק מלהיות חד משמעי. בכל אותה תקופה היה למושג "השמדה" משמעות של השמדה של הרוח היהודית, של מקורות מחיה יהודיים ושל כבוד יהודי, אך לא של חיים. השאלות – מדוע לא הובן הנאציזם, מדוע לא הוקדש מאמץ רב יותר לניסיון להבין אותו ועוד –עדיין מחכות למחקר נוסף. מכל מקום, ברור שההנהגה הציונית לא הבינה את הסכנות החבויות בהתפתחות הרדיקלית של המדיניות הנאצית כפי שהתפתחה במלחמת העולם. ואולי לא ניתן להבין דבר שלא היה במסגרת הניסיון האנושי. ידוע היטב כי גם לאחר שהוחל בהשמדה במסגרת "הפתרון הסופי", עדיין התקשו רבים להאמין בכך. אין לנו אפוא לתמוה על ההעדפה שנתנה המדיניות הציונית להעברת ההון היהודי כדי להרחיב את תשתית הקליטה ולאפשר הגירה רחבה יותר של יהודים לארץ-ישראל. אולם עלינו לבחון את המדיניות הזאת על רקע מרכיבים נוספים: ראשית, הנסיבות הארץ-ישראליות של לחצים ערביים ונסיגה בריטית מתמשכת ממדיניות המנדט; משבר כלכלי ומאורעות שהעמידו את המפעל הציוני בסכנת כיליון. שנית, הגישה הציונית, שארץ-ישראל יכולה להיות מפלט בטוח ליהודים כקבוץ וליהודים כפרטים, הסתייגה לפני המלחמה מתכניות הצלה חלופית. היא האמינה, כי הגירה לארצות מבוססות אך תגביר אנטישמיות, והתיישבות טריטוריאליסטית

⁷¹ משה אטיאש (עורך), ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בא", ירושלים תשכ"ג, עמ' 278-279.

⁷² ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 בדצמבר 1938, ארכיון ציוני מרכזי.

⁷³ פרנקל, על פי תהום, עמ' 289.

⁷⁴ דן מכמן, "חקר הציונות לנוכח השואה", בתוך ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, עמ' 162.

⁷⁵ פרנקל, על פי תהום, עמ' 290.

היא חזיון שווא.⁷⁶ שלישית, חובתה של ההנהגה הציונית להתחשב – במסגרת אפשרויותיה – במכלול המצוקה היהודית; באותו הזמן ולמעשה גם לאחר פרוץ המלחמה, לא היו יהודי גרמניה נתונים בסכנה גדולה יותר מיהודי פולין ורומניה. ולבסוף, הצורך של ההנהגה הציונית לנקוט בכל הדרכים האפשריות למימוש מטרתה, כפי שנהגה בעניין תכנית ההעברה. לאור זה נראית הביקורת החריפה על שיתוף פעולה ציוני-נאצי בשנות השלושים כקנטרנית ולא מעוגנת בגישה היסטורית אחראית.

מקור: השואה היחודי והאוניברסלי, ספר יובל ליהודה באואר, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 98-116.

⁷⁶ ראה למשל, מכמן, "חקר הציונות לנוכח השואה", עמ' 158-159; חוה אשכולי, אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, ירושלים תשנ"ד, עמ' 26-32.